

bauhaus

---

zaporizh

Zaporizhzhia Modernism and Bauhaus School:
Universality of Phenomena
Problems of Preserving Modernist Heritage

zh

Запорізький модернізм і школа Баугауз:
Універсальність явищ
Проблеми збереження модерністської спадщини

Edited and compiled by Ievgeniia Gubkina
Загальна редакція та упорядкування Євгенії Губкіної

a

БАУГАУЗ — ЗАПОРІЖЖЯ

Запорізький модернізм і школа Баугауз:
Універсальність явищ

Проблеми збереження
модерністської спадщини

Загальна редакція та упорядкування Євгенії Губкіної

Харків
2018

Генеральне консульство
Федеративної Республіки Німеччина
Донецьк / офіс Дніпро

Олександр
Харлан,

кандидат архітектури,
завідувач Відділу
збереження
і популяризації культурної
спадщини південно-
східного регіону,
Український державний
інститут культурної
спадщини

Вплив архітектурних
і містобудівних об'єктів
міжвоєнного модернізму
на результати визначення
меж та режимів використання
історичних ареалів,
зон охорони пам'яток
м. Запоріжжя

Oleksandr
Kharlan,

PhD in Architecture,
head of Department
of Preserving and
Promoting Cultural
Heritage of South-Eastern
Ukraine, Ukrainian National
Institute of Cultural
Heritage

The Influence of Interwar
Modernism Architectural
and Urban Planning Objects
on the Results of Determining
Boundaries and Usage Modes
of Historic Areas and Heritage
Protection Zones
in Zaporizhzhia

Анотація

Статтю присвячено висвітленню результатів пам'яткоохоронних досліджень на теренах Запоріжжя — міста, занесеного до Списку історичних населених місць України, що має власну неповторну містобудівну структуру. Серед локалізованих містобудівних утворень різних часів на теренах міста увагу дослідження акцентовано на об'єкти міжвоєнного модернізму, архітектурно-планувальні особливості яких відіграють важливу роль в міському середовищі і заслуговують на збереження і вивчення.

Abstract

The article presents the results of research works on the conservation of monuments in Zaporizhzhia, a city registered in the list of historic settlements of Ukraine and characterized with a personal and unique urban structure. Among localized urban formations of various epochs on the territory of the city, the research is focused on the interwar modernism objects, the architectural and planning features of which play an important role in the urban environment and deserve to be preserved and studied.

Для Запоріжжя, як і для інших історичних міст України, вкрай необхідним є забезпечення збереження історичного розпланування, традиційного характеру середовища і об'єктів культурної спадщини. Території історичних районів міста в сучасних адміністративних межах заслуговують на пильну увагу дослідників історичного розвитку сучасного мегаполіса, оскільки багата історія поселення і наявність цікавих об'єктів культурної спадщини спонукають до кращого розуміння часу виникнення цікавих і неповторних рис цього міста. До того ж архітектурно-містобудівні процеси, які відбуваються зараз на теренах історичних районів, вкрай негативно впливають на історичне середовище Запоріжжя. Певним вирішенням комплексу проблем містобудівного характеру є проведення натурних історико-архітектурних та містобудівних досліджень, фіксація на картографічній основі пам'яток та об'єктів культурної спадщини в межах міста, вивчення історії міста та джерельної бази, спрямованих на аналіз розпланувально-просторового устрою міста, його ландшафту і численних історичних будівель. Отримана інформація допомагає виявити етапи розвитку міста, траєкторії його історичного розвитку та особливості індивідуальності вигляду його традиційного середовища і стає в нагоді під час розроблення містобудівної документації з урахуванням законодавчих і нормативно-методичних документів сучасного пам'яткоохоронного законодавства України та державних будівельних норм України в частині «Планування та забудова міст, селищ і функціональних територій».

Цю працю присвячено висвітленню результатів вивчення окремих архітектурно-містобудівних об'єктів, які розташовуються в Запоріжжі^[1]. Територія міста, яке занесене до Списку історичних населених місць України^[2], разом з ландшафтом, розплануванням, забудовою, об'єктами та пам'ятками культурної спадщини у 2011 р. стала об'єктом дослідження співробітників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Дослідження проводилися для розроблення історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони культурної спадщини міста [1]. Головною метою роботи стало корегування переліків пам'яток та об'єктів культурної спадщини, визначення (корегування) меж і режимів використання історичних ареалів та зон охорони пам'яток Запоріжжя.

Ця робота являла собою опрацювання теми «Проведення досліджень та розробка історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони культурної спадщини м. Запоріжжя», що розроблялася Державним науково-дослідним інститутом теорії і історії та містобудування (НДІТІАМ) у 2002—2003 рр. на замовлення інституту «Діпромісто» (м. Київ).

Проведення нових досліджень і корегування роботи пояснюються змінами та доповненнями, внесеними до законодавчої бази України, а також до вимог чинних державних будівельних норм.

Практичне значення роботи корегування полягало в тому, що як складова генерального плану міста вона забезпечувала б охорону культурної спадщини.

В Україні під час розроблення історико-архітектурного опорного плану історичного населеного місця вивчається історичний розвиток населеного пункту, проводяться натурні дослідження на теренах міста, надаються рекомендації щодо збереження культурної спадщини, виконуються проектні містобудівні роботи. Проте далеко не всі виконані містобудівні розробки бувають затверджені належним чином і тому не є дієвими містобудівними документами з правового погляду. Також не всі вони бувають скоординованими з пропозиціями генерального плану. Значний відсоток пам'яткоохоронної

-
- [1] Міжнародна науково-практична конференція «Універсальність явищ запорізького модернізму і школи Баухаус. Проблеми збереження модерністської спадщини» відбулася 19—20 листопада 2017 р. в м. Запоріжжі. За темою роботи було представлено доповідь, тези якої було надруковано в 2017 р. Див. «Тези «Баухаус-Zaporizhzhia». — Запоріжжя, 2017. — С. 25.
- [2] Кабінетом Міністрів у 2001 р. було затверджено Список історичних населених місць України. До списку було зараховано 401 місто і селище України з метою захисту традиційного характеру середовища.

документації з пропонуванним високим статусом для частини міських територій може бути не узгоджений із пропозиціями генпланів.

Містобудівна пам'яткоохоронна діяльність в Україні з 1980-х рр. по 2000-ні рр. пройшла певні етапи. Зі змінами в законодавстві щодо охорони культурної спадщини. Дещо змінилося правове поле для виконання містобудівної пам'яткоохоронної та реставраційної документації: було введено поняття «історичний ареал населеного місця», змінилися форми власності територій і комплексів забудов.

Важливі зрушення у справі дослідження історичних теренів міст відбулися в кінці 1980-х — на початку 1990-х рр., коли в Києві в окремих установах почали діяти відділи спеціалістів, які опрацьовували культурну спадщину різних регіонів держави. Тоді ж з'являються перші праці про архітектурно-містобудівну спадщину Запоріжжя і міжвосний модернізм Запоріжжя зокрема [2, с. 85—95]. У 2000 р. було затверджено Закон України «Про охорону культурної спадщини», у наступні роки (2001—2013) прийнято зміни до нього [3], на основі яких корегувалися будівельні норми у сфері містобудування, у 2006 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Порядок визначення населеного місця історичним [4] і обов'язковою складовою частиною генерального плану історичного міста стає історико-архітектурний опорний план з межами і режимами використання історичних ареалів та проект зон охорони пам'яток [5]. У 2010 р. до Закону України «Про охорону культурної спадщини» внесли зміни, після яких пам'ятки містобудування було виділено в окремий вид об'єкта культурної спадщини [6].

Для визначення територій історичних ареалів і зон охорони^[3] культурної спадщини після з'ясування основних етапів розвитку населеного пункту за допомогою натурних обстежень встановлюють, що від цих етапів збереглося до нашого часу. Межі історичних ареалів та зон охорони поєднуються з планувальними рубежами (головні з них — вулиці і проїзди).

Результати проведеної роботи вказували, що історія розвитку Запоріжжя має кілька етапів і є характерною для промислового міста, оскільки саме будівництво нових промислових об'єктів на останніх етапах існування давало поштовх розвитку соціальної сфери, зростанню його території і кількості мешканців.

---

[3] Історичний ареал є окремою спеціально виділеною територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка має фіксуватися в усіх землевпорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування.

Однак для Запоріжжя характерна також неоднорідність архітектурного середовища зі стильового, хронологічного і ціннісного боків.

Після дослідження архітектурно-містобудівного розвитку Запоріжжя слід відзначити, що будівництво міжвоєнного періоду залишило по собі значну спадщину на теренах міста. Будівництво цього періоду відбувалося на обох берегах р. Дніпра. Ідея об'єднання і включення правого і лівого берегу до складу міста виникла саме в перших проектах Запоріжжя (до революції м. Олександрівськ розміщувалося лише на лівому березі).

Під час роботи Дніпробуду в архітектурно-мистецькому образі Дніпровської ГЕС було втілено передові на свій час технічні та естетичні тенденції. Цілісний і величний ансамбль був органічно пов'язаний з ландшафтом. Монументальним спорудам притаманні простота і гармонія форм. Силова станція розташовувалася поблизу правого берега. Дуговидна залізобетонна гребля завдовжки 760 м і заввишки 60 м з потужним підпірним порогом та устоями, що членують її на 47 ділянок, забезпечувала підняття води на 37 м. Обабіч греблі з'явилися впорядковані житлові райони для робітників. Велику увагу під час проектування і будівництва нового міста приділяли новим промисловим підприємствам. Одночасно з ГЕС на лівобережному плато формувався Дніпровський промисловий комбінат, до складу якого на першому етапі входили завод листових сталей, алюмінієвий комбінат, заводи феросплавів, інструментальних сталей та ін.

Значні за масштабом і цікаві з технічного та архітектурно-художнього боку інженерні споруди мостів через Дніпро. Шосте селище^[4] з оригінальною структурою і композицією являє собою яскравий приклад естетики міжвоєнного модернізму, де широкі смуги житлової забудови чергувалися з вузькими смугами місць громадського призначення. З обширами зелених газонів, і забудовою, позбавленою висотних домінант, і масштабними в планувальному сенсі спорудами-гігантами створювався образ соцміста 1920-х рр. Це був якісно новий крок в естетичному опануванні міського простору. Ансамблева забудова кварталів та комплексна система громадського обслуговування стали провідними факторами формування житлового середовища. Місто-конвеєр, місто нескінченного розвитку, в якому використовувалася різноманітність порівняно з усталеними стандартами.

[4] Проект капітального Шостого селища на лівому березі Дніпра було складено в 1928 р. архітекторами В. О. Весніним, М. Я. Коллі та Г. М. Орловим. Селище мало лінійну схему і розташовувалося перпендикулярно до виробничої зони Дніпрокомбінату.

Генплан «Великого Запоріжжя» суттєво вплинув на подальше формування центрального району міста. Над розробленням центрального району, до якого увійшло Шосте селище, працювала група архітекторів під керівництвом В. О. Весніна і Г. М. Орлова. Відповідно до нової естетичної настанови образ міста 1920-х переміщується на другий план. У містобудівній композиції міста починає переважати класична схема з домінантними композиційними осями, новим ядром і новими основними архітектурно-планувальними вузлами загальноміського значення. Вдалість основних ідей довоєнного генплану певною мірою скоординувала напрямки розвитку його спадкоємця — післявоєнного генерального плану. «Велике Запоріжжя» трактувалося як комплекс взаємопов'язаних великих районів.

Містобудівна вісь центрального проспекту з'єднувала соцмісто зі старим Олександрівськом, маючи дублера на набережній, створеній на лівому березі річки. У планувальній структурі міста з'явився водно-зелений діаметр. На зміну містобудівній формулі «річка на околиці міста» постає нова — «річка серед міста».

Житлові райони відокремлювалися від промислових зеленими масивами. У житловій забудові планували чотириповерхові будівлі, а на острові Хортиці було запропоновано висотну виразну громадську забудову з Центральним парком культури і відпочинку.

Незважаючи на катаклізми воєнного часу, післявоєнні реконструкції та архітектурно-містобудівні нашарування радянського періоду після 1955 р., квартали, які було збудовано в міжвоєнний період, є зразками вдалих містобудівних рішень. Забудова за проектами знаних майстрів стала взірцем для архітектурної практики 1930-х рр. Після 1939 р. колишнє Шосте селище розглядалося як ядро нового міста, набувало нового архітектурного обличчя, збагачувалося новою виразністю. Формувалась ідея чотирьох архітектурно-планувальних вузлів загальноміського значення. У містобудівній композиції підкреслювалася класична схема двох перпендикулярних осей — просп. Металургів і просп. Леніна (сучасний просп. Соборний).

Ансамблева забудова кварталів і комплексна система громадського обслуговування стали провідними факторами формування житлового середовища. Ансамблевий підхід до забудови кварталів, які були первинними елементами містобудівних утворень міжвоєнного часу, набули широкої популярності в архітектурній практиці післявоєнного періоду. Вперше класичні містобудівні архітектурно-художні принципи було реалізовано на рівні масової

житлової забудови, житлових кварталів і вулиць. Це був якісно новий крок в естетичному опануванні міського простору.

Комплекс факторів і особливостей забудови та планування міста, виявлені під час досліджень 2011 р., надали підстави виокремити території Четвертого і Шостого селищ, включно з територією Соцміста як історичного ареалу. До того ж спадкоємність довоєнного і післявоєнного генпланів дозволила для забудови післявоєнного десятиріччя, що має свої архітектурні особливості, чітко виділити в містобудівній структурі міста окремий історичний ареал.

Під час підготовки текстової частини проекту 2011 р. та опису архітектурних витворів 1930—1950-х рр. підкреслювався історичний зв'язок минулого із сьогоденням — важлива відмінна риса того періоду архітектури, яка мала високу естетичну цінність і яскраву виразність. Окрім того, до графічної частини проекту потрапили значні ділянки з інших районів міста, які дослідники пропонували також у вигляді «історичних ареалів», оскільки ті мали збережене історичне середовище і значну кількість цінних об'єктів. Однак затягування погодження містобудівної документації спричинило виникнення певних проблем у різних напрямках архітектурно-містобудівної діяльності. Іноді неузгодженість з генеральним планом, іноді нерозуміння або відверте нав'язування бачення сучасного «реального» інвестора, а також упертість фахівців-урядовців та пам'яткоохоронців, відверте ігнорування або нерозуміння окремих особливостей призводять до зміни містобудівної документації навіть під час погодження. До того ж відверто вигідно не мати затвердженого історико-архітектурного опорного плану для впровадження певних архітектурно-містобудівних змін, які поступово відбуваються в місті.

Статус «історичного міста», який уведено в державні нормативні документи з пам'яткоохоронною метою, ставить вимоги до спеціального регулювання питань забудови, містобудівної діяльності в таких містах. Певна незавершеність науково-методичних розробок, які б висвітлювали у необхідній повноті всі аспекти реалізації архітектурно-урбаністичної та пам'яткоохоронної політики, роблять проблему вдосконалення методики регенерації цінних ділянок міської території вельми актуальною. І навіть після визначення і затвердження історичних ареалів у історико-архітектурних опорних планах досить проблемним залишається процес містобудівного проектування і правил збереження цінної забудови на таких цінних територіях, оскільки методики регенерації потребують окремих розробок. Відсутність методичних розробок із цього питання призводить до втрат унікальних планувально-просторових композицій містобудівних комплексів.

На основі проведених досліджень у 2011 р. було виконано пропозиції виділення історичних ареалів (рис. 1, 2, 3), що ілюструють окремих містобудівний етап — зведення Дніпрогесу і пов'язане з ним будівництво промислових підприємств і нових житлових районів, які спочатку називалися селищами. Було враховано планувальні межі кварталів житлової забудови, що постала поряд із греблею на лівому і правому берегах. На правому березі в містобудівній структурі визначено територію колишнього Четвертого селища з основними громадськими спорудами поблизу станції (управління Дніпрогесу і Палац культури енергетиків на бульварі О. В. Вінтера). Цей містобудівний етап став основою для подальшого розвитку Запоріжжя і продовження формування первинного задуму, тому до виділених територій потрапили ділянки і післявоєнного етапу розвитку міста із забудовою, що має свої архітектурні особливості.

Не всі висновки і рекомендації запропонованих змін ареалів увійшли до генерального плану, це у свою чергу вносить певні проблеми і неточності в затверджену містобудівну документацію і спонукає до виконання роботи з корегування та уточнення історико-архітектурного опорного плану, в якому ретельно і якісно було б враховано і відображено історико-містобудівну ситуацію в Запоріжжі.

Сьогоднішні архітектурні й містобудівні перетворення середовища історичної частини Запоріжжя, як і в інших українських містах, мають, по-перше, значну деградацію традиційної історичної забудови [7, с. 22]. По-друге, відбувся прихід нового (приватного) власника в історичні будівлі, у нього немає до них сентименту, а звідси виникає його бажання все змінити та зробити новим (принципове нерозуміння). По-третє, повністю відсутні державні чи муніципальні програми з регенерації та відтворення традиційного середовища історичних ареалів міст.

Отже, актуальним і невідкладним завданням на сьогодні слід вважати розроблення державної програми збереження історичних ареалів міст і опрацювання нормативів, які б дозволили перевести хаотичні перебудови центрів у бік планомірної регенерації їхнього архітектурно-урбаністичного середовища. Шосте селище Запоріжжя, яке потрапило до меж історичного ареалу, як і інші ділянки затверджених історичних ареалів, потребує певних кроків — пошуку напрямків регенерації території, оскільки навіть відкорегований проект історико-архітектурного опорного плану не надасть усіх відповідей на наявні питання.

Література

1. Запоріжжя. Визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя / дир. О. М. Сердюк, наук. кер. О. В. Харлан. — К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2011.
2. Бажанова Т. Драма в двох действиях с прологом и эпилогом // Архитектура СССР. — 1991. — № 3. — С. 85—95.
3. Про охорону культурної спадщини: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 9. — 24 с.
4. Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
5. Там само.
6. Про охорону культурної спадщини: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 9. — С. 2.
7. Бевз М. В. Завдання збереження та регенерації цінних архітектурно-містобудівних комплексів історичних міст // Проблеми розвитку міського середовища: Науково-технічний збірник. — Вип. 5—6. — К.: НАУ, 2011. — С. 15—23.

Перелік ілюстрацій

1. Визначення меж історичних ареалів м. Запоріжжя (Джерело: Запоріжжя. Визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя / дир. О. М. Сердюк, наук. кер. О. В. Харлан. — К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2011).
2. Лівобережна частина історичного ареалу «Соціалістичне Запоріжжя» (Джерело: Запоріжжя. Визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя / дир. О. М. Сердюк, наук. кер. О. В. Харлан. — К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2011).
3. Правобережна частина історичного ареалу «Соціалістичне Запоріжжя» (Джерело: Запоріжжя. Визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя / дир. О. М. Сердюк, наук. кер. О. В. Харлан. — К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2011).
4. Фрагмент Генерального плану Запоріжжя «Проект зон охорони культурної спадщини» (Джерело: ДІПРОМІСТО, відповідно до звіту НДІТІАМ).

1

2

Умовні позначення

- Пам'ятки архітектури (накреслені)
- Пам'ятки архітектури (масштабні)
- Щільно висаджені парки (масштабні)
- Історичні збудови (звичайні будівлі)
- Зелені насадження (парки, сквери)
- Межі історичних ареалів

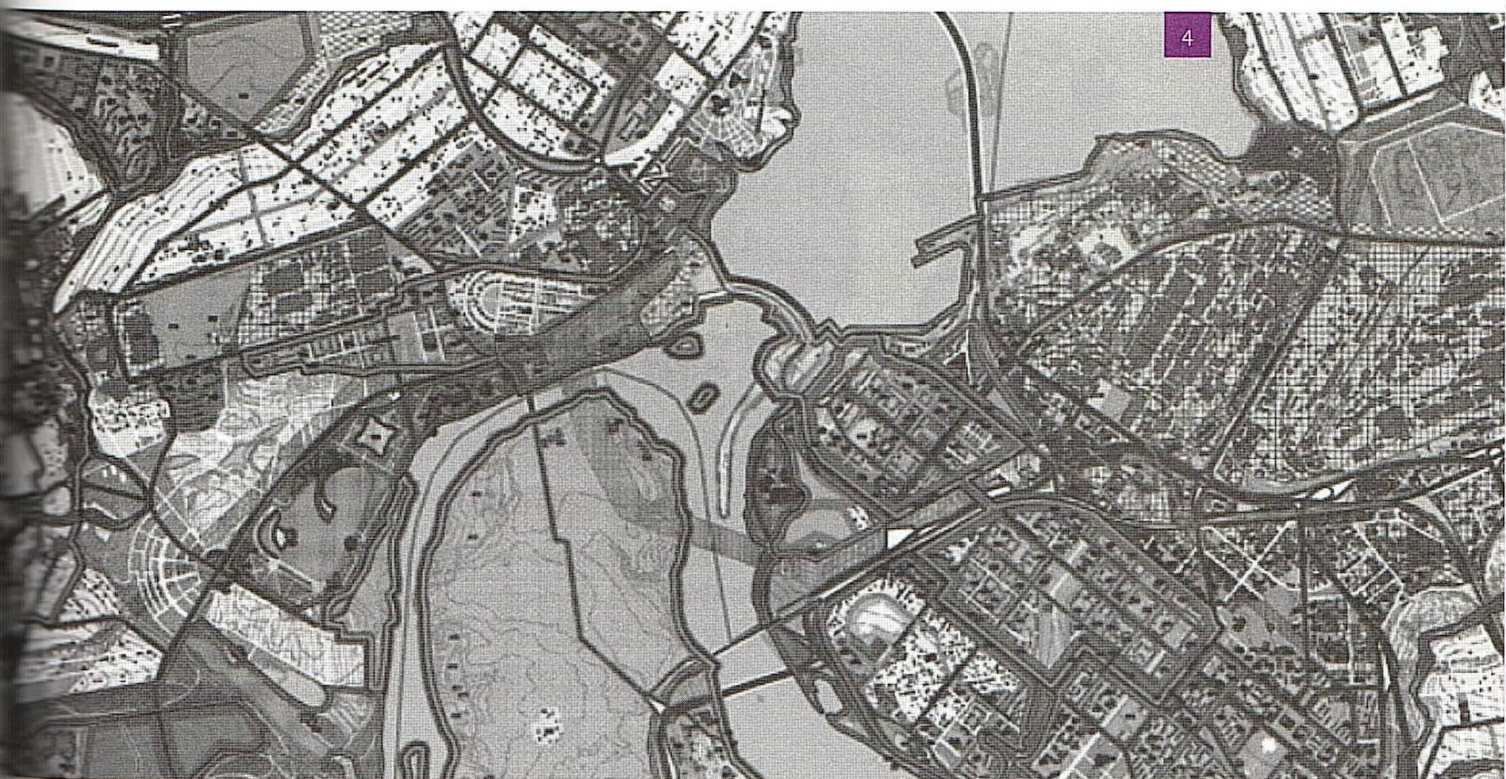

Умовні позначення

- Пам'ятка архітектури національного значення
- Пам'ятка архітектури місцевого значення
- Штрафо-аншлагові пам'ятки архітектури
- Історична забудова (вищого і рядової історичної забудови)
- Зони історичних парків, сквери
- Межі історичних ареалів

3

4